

SLAVICA SLOVACA

Ročník 60 • 2025 • 3

SLAVISTIKA

SLAVICA SLOVACA

SLOVENSKÝ KOMITÉT SLAVISTOV
A SLAVISTICKÝ ÚSTAV JÁNA STANISLAVA SAV, V.V.I.

Hlavný redaktor: Peter Žeňuch

Redakčná rada:

Mojmír Benža, Erika Brtáňová, Jaroslav Coranič, Václav Čermák (Česká republika),
Mária Dobříková, Júlia Dudášová-Kriššáková,
Marcello Garzaniti (Taliansko), Roman Holyk (Ukrajina), Adriana Ferenčíková,
Martin Hurbanič, Daniela Konstantinová (Bulharsko), Viera Kováčová, Jaromír Krško,
Desislava Najdenovová (Bulharsko), Anita Račáková, Dragana Radovanović (Srbsko),
Ján Stradomski (Poľsko), Sergejus Temčinas (Litva), Elena S. Uzeňovová (Rusko),
Peter Zubko, Peter Žeňuch

Výkonná redaktorka: Svetlana Žeňuchová Šašerina

E-mail redakcie: slavicaslovaca@gmail.com

Adresa vydavateľa a sídlo redakcie:

© Slovenský komitét slavistov, Dúbravská cesta 9, 841 04 Bratislava, IČO: 30842913

© Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, v.v.i., Dúbravská cesta 9, 841 04 Bratislava,
IČO: 31750940

OBSAH

ŠTÚDIE

H. D. BALÁKOVÁ – V. KOVÁČOVÁ: Z výsledkov slovanského výskumu biblickej frazeológie	301
V. GREŠLÍK: Signované alebo datované ikony z východného Slovenska a ich význam v medziregionálnom kontexte (16. – 19. storočie)	312
M. HRÍBOVÁ: Reč Slovákov v bývalej Juhoslávii v historicko-kultúrnych a konfesionálnych súvislostiach (po viac ako polstoročí od výskumu Jozefa Štolca)	332
E. HROMJÁK: Katolícky slavizmus: jeho definícia, vznik a vývoj	344
L. JAGELKOVÁ: Vplyv slovanskej mytológie v ľudovom katolicizme	354
O. ORGOŇOVÁ – A. BOHUNICKÁ: L'espace communicationnel slovaque du XXI ^e siècle et la stylistique	361
Z. TANESKI: Slovensko-južnoslovanské literárne vzťahy po roku 1989: (E)migračné procesy v južnoslovanských literatúrach a ich prekladová reflexia na Slovensku	370
P. ŽEŇUCH: Cyrilské pamiatky ako svedectvo o pluralite písomnej tradície na Slovensku	383
S. ŽEŇUCHOVÁ ŠAŠERINA: Чему учат учительные евангелия	393

SPRÁVY A RECENZIE

S. ŽEŇUCHOVÁ ŠAŠERINA: Nová knižná práca o problematike osídlenia na valašskom práve	401
--	-----

PETER ŽEŇUCH*

Cyrilské pamiatky ako svedectvo o pluralite písomnej tradície na Slovensku¹

ŽEŇUCH, Peter: Cyrillic sources as a testimony to the pluralism of written tradition in Slovakia. *Slavica Slovaca*, 60, 2025, No 3, pp. 383-392 (Bratislava).

Written sources provide abundant evidence of relationships among languages, ethnic groups and cultures. They reflect people's everyday lives and their cultural thinking. A source constitutes a very important testimony to the development of the society, documenting and evoking the dynamic of economic, legal, cultural and religious life and the community's set of values. The intensity and scope of this cultural thinking and communication can be explained in the context of a systematic study into older as well as more recent written records. Such documents are not only used by historians to interpret factual data about the past, but they are also an important source of knowledge for philologists, theologians, ethnologists and researchers in other scientific fields. They emphasize the importance of research into the community's views on the values of the past, on events, prominent figures and occurrences influencing the community's self-awareness. The essence of this is therefore captured by the value system that is applied in comparison with close and distant neighbours. The knowledge of the value system of the national culture and its intercultural relations is based on examining how the national language and culture are linked to other languages and cultures. It is a unique source conveying a comprehensive and synergistic view on the development of the national society, which forms a part of the European civilization founded on unity in diversity. Our study focuses especially on current research results and the publication of source texts from the Byzantine-Slavonic tradition in Slovakia and to the south of the Carpathians. The emphasis will be placed on the interethnic and intercultural communication between the Slavic East and West.

Cyrillic manuscripts, language, literature, culture, dialects, archive and field research.

Cyrilské písomné pramene, ktoré vznikli v podkarpatskom priestore, obsahujú celý rad svedectiev o ich vzťahu k slovenskej kultúre. Odrážajú najmä každodenný život a kultúrne myslenie v konkrétnych temporálnych súvislostiach s dôrazom na byzantsko-slovanské jazykovo-kultúrne prostredie. Cyrilské písomné pamiatky zaznamenávajú a dokumentujú dynamiku a kontinuitu konfesionalno-hodnotového vnímania sveta Slovákov v jazykovo-kultúrnom kontexte, ktorý je spojený s východoslovenskými gréckokatolíkmami. Špecifikum predstavuje cirkevnoslovanský liturgický jazyk, do ktorého prostredníctvom jazykového povedomia jeho používateľov prenikajú prvky východoslovenských nárečí, ktoré slúžia týmto veriacim na každodennú komunikáciu. Cyrilské písomné pamiatky predstavujú preto významné svedectvo o špecifickom rozvoji tejto neoddeliteľnej zložky slovenskej spoločnosti, ktorá je v priestore pod Karpátami

* Prof. PhDr. Peter Žeňuch, DrSc., Katedra slovenského jazyka, literatúry a didaktiky, Pedagogická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, zenuch1@uniba.sk. <https://orcid.org/0000-0002-5108-5425>.

¹ Príspevok patrí k výsledkom riešenia projektu APVV-22-0088 „Čo skrývajú slovenské archívy? Duchovné dedičstvo Východu na Západe“.

ovplyvnená práve byzantsko-slovanským obradom. Cyrilské písomné pamiatky obsahujú celý rad rozmanitých údajov o kultúrno-historickom vývine gréckokatolíckeho spoločenstva. Sú tiež dôležitým prameňom aj pre komparatívny filologický jazykovo-kritický, literárno-kritický a textologický výskum. Existencia cyrilskej písomnej tradície vo východoslovenskom prostredí však plní nezastupiteľnú úlohu aj pre výskum procesov spätých so sebauvedomením gréckokatolíckeho spoločenstva tvoriaceho toto literárne dedičstvo. Pre potreby komplexného výskumu cyrilských pamiatok sa v súčasnosti na Slovensku venuje pozornosť najmä ich sprístupňovaniu prostredníctvom transliterovaných edícií textov.

V centre pozornosti výskumu cyrilských písomností na Slovensku preto pritom stojí medzi-jazyková, a tým aj medzietnická a medzikultúrna komunikácia, ktorá formovala kultúrne myslenie Slovákov ako nositeľov byzantsko-slovanskej gréckokatolíckej tradície, ktorá sa rozvíjala práve na pomedzí slovanského východu a západu. Rukopisné písomné pamiatky, ktoré vznikali na východnom Slovensku, tvoria preto neoddeliteľnú súčasť kultúrneho a literárneho dedičstva gréckokatolíckej Mukačevskej eparchie. Cyrilské písomnosti v slovenskom jazykovom prostredí vznikali najmä v období pred kodifikáciou spisovnej slovenčiny, a preto sú plne späté s liturgickým jazykom byzantsko-slovanskej cirkvi. Aj v nich podobne ako aj v iných jazykovo rozmanitých písomnostiach vznikajúcich na Slovensku (napr. v latinčine, nemčine, češtine či v maďarčine) sa odrážajú slovenské jazykovo-kultúrne reálie. Cyrilské písomné pamiatky tvoria významnú súčasť mozaiky slovanského písomníctva, a tým aj slovenského literárneho dedičstva.

Tematická rozmanitosť cyrilských rukopisných textov je úzko spätá s literárnym vývinom a formovaním kultúrno-duchovného myslenia Slovákov.

Slováci v predspisovnom období svoj materinský jazyk, teda jeho jednotlivé nárečia nepokladali za prekážku pri identifikácii s ktorýmkoľvek konfesijným prostredím (rímskokatolíckym, evanjelickým, kalvínskym, gréckokatolíckym). Liturgický jazyk týchto tradičných konfesií na Slovensku vnímali sami Slováci ako najvyššiu formu svojej kultivovanej komunikácie s Bohom. Túto skutočnosť dokumentuje nielen latinčina v kontexte latinskej cirkvi, alebo aj slovakizovaná čeština v evanjelickom kontexte, ale tiež cirkevná slovančina v prostredí Mukačevského biskupstva.

Gréckokatolícki Slováci, ktorí až do Druhého vatikánskeho koncilu slávili svoje bohoslužobné obrady v cirkevnej slovančine, vo svojej každodennej komunikácii používali svoj slovenský materinský jazyk, teda východoslovenské nárečia. Svoje nárečia východní Slováci používajú sústavne podnes.

Jazyk písomnej komunikácie v textoch nekonfesijného charakteru však predstavovala najmä kultúrna slovenčina. Kultivované formy literárneho predpisovného jazyka sa rozvíjali ako slovenské nadnárečové kultúrne a literárne (písomné) varianty slovenčiny. Kultivácia predpisovnej slovenčiny sa uskutočňovala na báze slovenských nárečí. Vznikol západoslovenský, stredoslovenský i východoslovenský kultúrne variant slovenčiny ako písomný literárny jazyk.² Kultúrne varianty slovenčiny³ mali relatívne ustálenú podobu, ktorá bola síce pravopisne nejednotná, no štylisticky a funkčne usporiadaná.⁴ Texty v kultúrnej slovenčine vznikali v rozmanitých

² PAULINY, Eugen: Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1983, s. 101-158.

³ Kultúrne varianty slovenčiny, slovenský ľudový jazyk a jazyk konfesijnej tradície plnili kultúrno-identifikačnú rolu do momentu, keď sa slovenčina ako literárny jazyk stala celonárodne uplatňovanou kodifikovanou normou. Normovaná podoba slovenského národného jazyka v podobe Bernolákovej (v roku 1787) a Štúrovej (v roku 1843) kodifikácie prevzala na seba úlohu jazykovo-kultúrneho a identifikačného znaku všetkých Slovákov.

⁴ KAČALA, J. – KRAJČOVIČ, R.: Prehľad dejín spisovnej slovenčiny. Martina: Matica slovenská, 2006, s. 44 a nasl.

situáciách, ktoré bolo potrebné napríklad úradne zaznamenať dedinskými richtármi, prisažnými, kmeťmi, využívala sa tiež v súdnych zápisoch a protokoloch, vo svedectvách a potvrdeniach rozličného obsahu, v korešpondencii, v účtovných záznamoch a rozmanitých textoch hospodárskeho charakteru, ale aj v písomnostiach literárneho charakteru vo vzdelaneckom prostredí. Ide o rozmanité kázne, ponaučenia, návody na liečenie a na gazdovanie, básne a piesne a pod.

Slováci východného obradu v komunikácii s východoslovenskými stoličnými a dedinskými úradmi v Uhorsku používali najmä kultúrny variant východnej slovenčiny. Lexika a rozmanité pomenovania z oblasti zvykového práva, ktoré sú späté so širšími slovenskými kultúrnymi a hospodárskymi reáliami zároveň prirodzene a prostredníctvom miestneho písárskeho úzu a skriptorov presakovali aj do cyrilských písomností.⁵

Pluralizmus v slovenskom jazykovo-kultúrnom vývine podmienila predovšetkým funkčnosť písomného prejavu. Vzdelanci svoje texty písali najmä v latinčine či nemčine, ktoré boli všeobecne uznávanými jazykmi odbornej spisby. V kontexte slovenskej komitátnej (župnej, miestnej) správy vznikali rozmanité texty vo variantoch kultúrnej slovenčiny, ale v konfesijnom kontexte sa uprednostňoval jazyk spätý s cirkevno-liturgickou tradíciou. Významný podiel na jazykovom pluralizme v literárnej komunikácii slovenskej spoločnosti predkodifikačného obdobia mala teda konfesijná rozmanitosť slovenskej kultúry, a preto jazykovo-kultúrny a literárny vývin v slovenskom jazykovo-historickom a literárno-historickom kontexte možno spoľahlivo vyložiť z hľadiska jazykovo-konfesijnej rozmanitosti. Vklad rímskokatolíckej a evanjelickej písomnej tradície do slovenskej kultúry opísal už Anton A. Baník,⁶ keď vysvetlil kultúrny vývin Slovákov v úzkom vzťahu s jazykom konfesii. Poukázal pritom na ich nezmazateľný podiel pre dejiny slovenskej písomnej tradície. Zároveň osvetlil prepojenie cirkevného, a tým aj konfesijného podmieneného vzdelaneckého prostredia s kultiváciou slovenčiny a pri utváraní predstavy o slovenskej jazykovo-kultúrnej identite. Zdôraznil, že v celom slovenskom predkodifikačnom období, ba ešte aj v samom kodifikačnom období možno identifikovať viaceré myšlienkové prúdenia, ktoré zdôrazňovali konfesijné podmienenú osobitosť nazerania na literárne potreby Slovákov. Predsa však jazyk každodennej komunikácie ľudu zostal určujúcim determinantom pre rozvoj slovenskej kultúry, a to najmä vďaka postupne sa kultivujúcej materinskej slovenskej reči. Pri interpretácii procesov pôsobiacich na literárnu komunikáciu slovenských príslušníkov cirkvi byzantsko-slovanského obradu v priestore pod južnými svahmi západných Karpát nemožno podľahnúť pauperizácii alebo zjednodušujúcej interpretácii jazykovo-kultúrnych a identifikačných procesov Slovákov.

Východiskom pre komplexnú jazykovo-kultúrnu analýzu cyrilských písomností na Slovensku je preto konfesijná-kultúrna rovina, ktorá zjednocuje gréckokatolíkov vo všetkých dcérskych eparchiách v Zakarpatskej oblasti Ukrajiny, na Slovensku, v Maďarsku, v Rumunsku i v diaspóre na Dolnej zemi, lebo svoj pôvod spájajú s materskou Mukačevskou eparchiou. Východisko pre kultúrnu analýzu tohto procesu však je jazykové hľadisko odrážajúce sa v cyrilskej písomnej tradícii vznikajúcej od vrcholného stredoveku po súčasnosť v slovenskom jazykovo-historickom kontexte.⁷

Hoci sa v slovenskom predobrodenskom prostredí vedľa seba ocitli viaceré kontinuálne sa podmieňujúce a vzájomne sa prelínajúce zložky rozmanitých jazykovo-konfesijných prúdení

⁵ ŽEŇUCH, P.: Poznámky o jazyku prameňov byzantsko-slovanského obradu v slovenskom prostredí. In *Philologia*, 2020, roč. 30, č. 1, s. 197-212.

⁶ BANÍK, A. A.: O dialektickej podstate slovenského konfesionalizmu. Martina: Matica slovenská, 2000.

⁷ ŽEŇUCH, P.: Slováci a slovenčina v jazykovo-historických a konfesijných súvislostiach. Procesy a kontexty kultúrnej komunikácie. Bratislava: Slovenský komitét slavistov – Pedagogická fakulta Univerzity Komenského, 2022. 124 s.; ŽEŇUCH, P.: Slováci a cirkevná slovančina – kultúrno-historické súvislosti. Bratislava: Veda SAV, 2024.

vychádzajúce z tradícií kresťanskej kultúry, zdôrazňovala sa dôležitosť vlastnej konfesionalnej tradície a konfesionalného jazyka ako najdôležitejšieho zdroja pre kultúrny rozvoj veriaceho spoločenstva. Na základe selektívne vybraných faktov spätých s konfesionalným myslením sa v dejinách slovenskej spoločnosti preto neraz vyvyšuje jedna konfesia nad tú druhú, hoci práve slovenská konfesionalná rozmanitosť bola a podnes je príkladom synergického pôsobenia v slovenskej národnej kultúre.⁸ Typickú zložku konfesionalne diverzifikovaného, ale zároveň ideovo zjednocujúceho obrazu slovenskej kultúry predstavuje politicky nevnútená a prirodzená jednota národného slovenského jazyka a jej nositeľov. Slovenský kultúrno-identifikačný vývin prirodzene formovali najmä národne orientovaní predstavitelia, ktorí zdôrazňovali spoločné jazykovo-kultúrne myslenie Slovákov o samých sebe (*sensus communis*). Konfesionalne diverzifikované písomné pamiatky sú tak významným dokumentačným žriedlom o mnohostrannom kultúrno-konfesionalnom rozvoji slovenskej spoločnosti, keďže obsahujú celý rad toposov (tzv. *loci communes*), ktoré svedčia o spoločnom a jednotnom slovenskom dejinnom a jazykovom myslení a o spoločnom slovenskom materinskom jazyku. Slovenský nárečový vývin predstavuje jazykovú jednotu o kultúrnom myslení slovenského etnika, do ktorého jednotlivé kultúrno-konfesionalnej tradície prispievajú. Podstata slovenskej národnej identity, kultúry a tradície je teda obrazom o jazykových potrebách Slovákov v kontexte rozmanitých cirkevných tradícií výstižne a obsažne pomenúvať vlastné každodenné kultúrno-religiózne skutočnosti.

Na Slovensku sa doposiaľ významná časť bádateľskej pozornosti venovala najmä literárnej tradícii, ktorá je previazaná s písomníctvom v rímskokatolíckom, evanjelickom a kalvínskom prostredí. Osobitnú pozornosť si pritom zasluhuje aj cyrilská písomná tradícia v jazykovo-historickom prostredí po slovensky hovoriacich gréckokatolíkov. Cyrilské písomnosti vznikajúce v slovenskom gréckokatolíckom prostredí možno preto plne zaradiť nielen do kontextu byzantsko-slovanskej písomnej tradície v širšom kontexte cirkevno-slovanskej písomnej tradície, ale aj do užšieho kontextu slovenskej písomnej kultúry zapisovanej cyrilikou.

Širší kontext cyrilskej písomnej tradície predstavuje samo mukačevské gréckokatolícke písomníctvo. Tvoria ho texty administratívno-právneho obsahu i celá hermeneutická, výkladová, historická i duchovná literárna spisba, rozmanité edukačné kompendiá, kázňová, didaktická a piesňová tvorba. Cyrilské písomnosti preto poskytujú nielen obraz o administratívno-právnych pomeroch či oficiálnom učení cirkvi, ale prinášajú aj doklady každodennej ľudovej zbožnosti veriacich. Za špecifické prvky v mukačevskej konfesionalnej tradícii sa z hľadiska religiozity pokladajú pastorálno-teologické tendencie presakujúce z obradovo latinského prostredia. Veľmi dobre ich možno vidieť napríklad pri sláveniach sviatkov Spolupriacej Bohorodičky, Božieho Tela, Krista Kráľa, ale aj v textoch ľudovej religiozity (napr. v duchovných piesňach) pri slávení tradičných cirkevných sviatkov rímskokatolíckej a gréckokatolíckej cirkvi. Aj v pomenovaniach častí chrámu či predmetov používaných pri liturgickom slávení (napr. sakristia, kalich, lention a pod.) možno v prostredí gréckokatolíkov na Slovensku sledovať túto medziobradovú synergiu.

Keďže gréckokatolíci v Mukačevskej eparchii nemali vlastnú kníhtlačiareň, preto najmä tlačené liturgické knihy dovážali z Poľska, Ukrajiny, Ruska, Moldavska a Rumunska. Pre mukačevských gréckokatolíkov boli niektoré knihy od konca 17. storočia vytlačené aj v Trnave, neskôr vo Viedni a v Pešti. V podkarpatskom gréckokatolíckom kontexte nedostatok tlačených kníh suplovala bohato rozvinutá miestna rukopisná (skriptorská) tradícia, ktorá sa v tomto prostredí udržala až do konca 19. storočia. Práve miestni anonymní pisári sa venovali

⁸ LETZ, R.: Anton Augustín Baník a jeho Dialektická podstata slovenského konfesionalizmu. In *Culturologica Slovaca*, 2017, č. 2, s. 38-44. http://www.culturologicaslovaca.ff.ukf.sk/images/No2/Letz_AABanik.pdf

prepisovaníu cyrilských liturgických kníh, ktoré boli žiadaným artiklom. Používali sa vo všetkých dedinských a mestských chrámoch, v ktorých sa slávilí byzantské obrady v cirkevnoslovanskom jazyku. Za svoju písársku prácu títo vzdelaní skriptori dostávali odmenu, najčastejšie peňažnú, ktorej výška však závisela od finančnej schopnosti objednávateľov. Písári za svoju prácu dostávali tiež odmenu v naturálnej podobe, zvyčajne išlo o veci každodennej potreby alebo poľnohospodárske produkty dôležité pre život človeka, napr. plátno, obilie, hydinu, dobytok a jedlo a pod. Niektorí (napr. potulní) skriptori (frátri, nazývaní aj *knižníkmi* [книжникъ, „gramotný človek, človek ovládajúci písomnú, literárnu komunikáciu“]) prepisovali knihy najmä v zimných mesiacoch v domoch bohatších gazdov, ktorí im za túto písársku činnosť poskytovali ubytovanie a stravu. Prepísané liturgické knihy bohatí gazdovia venovali chrámu vo svojej farnosti. Záznamy o rozmanitej písárskej aktivite nachádzame práve v dedikačných poznámkach, ktoré sú umiestnené na konci rukopisných zbierok textov, alebo tiež na margináliách týchto zborníkov. Z nich možno zistiť najmä údaje o tom, kde konkrétna rukopisná kniha vznikla, resp. kto sa stal majiteľom knihy, príp. kto bol objednávateľom, pričom sa sporadicky uvádza aj meno skriptora alebo niekedy skriptorskej dielne.⁹

Texty v rukopisných cyrilských zborníkoch určené na ľudové čítanie, najmä rozmanité poučné či edukačné texty svedčia o snahách pisárov kultivovať jazyk ľudu, a preto veľká časť cyrilských rukopisných textov, ktoré vznikali v podkarpatskom a východoslovenskom prostredí, bola napísaná v miestnych variantoch konfesionalne podmieneného literárneho jazyka. V súčasnej odbornej literatúre sa pre tieto varianty či formy cyrilikou zapísaného jazyka používa označenie *jazyčie* či *prosta mova*. Takýto písaný jazyk bol vlastne cirkevným jazykom, ktorý vznikol na báze cirkevnej slovančiny a bol ovplyvnený prevzatiami z ľudového jazyka a teda aj z východnej slovenčiny.¹⁰

Pri tvorbe cyrilských kníh pre ľud sa uplatňovalo najmä pravidlo, že pre duchovný rozvoj jednoduchého veriaceho človeka sa písali texty v ľudu zrozumiteľnom jazyku. Treba v tejto súvislosti ešte podotknúť, že mnohé cirkevnoslovanské liturgické texty, modlitby a žalmy slovenskí veriaci ešte aj dnes vedia recitovať naspamäť.

Cyrilské texty pre ľud vznikali najmä jazyku ovplyvnenom dialektmi rozmanitých gréckokatolíckych spoločenstiev, ktorým príjemca textu mohol porozumieť. Cyrilikou písané texty vznikali podľa predlôh, ktoré sa šírili z východoslovanského alebo aj v južnoslovanského jazykového prostredia. Cyrilské literárne pamiatky v prostredí gréckokatolíckej Mukačevskej eprachie vznikali tiež adaptácie už existujúcich duchovných a edukačných textov z obradovo západného prostredia do živého ľudového jazyka, preto v cyrilských písomnostiach možno nájsť prevzatia aj zo slovenských, poľských či českých predlôh. V mnohých cyrilských textoch východoslovenskej proveniencie nachádzame aj literárne archetypy, ktoré evokujú spätosť s najstaršou slovanskou literárnou tradíciou, ktorá nebola cudzia ani miestnym gréckokatolíkom pod Karpatmi. Rozmanité výklady k textom evanjeliových perikop, ktorých autormi alebo kompilátormi boli kňazi ako miestni vzdelanci, pritom prispôbovali živému ľudovému jazyku.

V celom tomto komplexe literárnych textov napísaných cyrilikou sa odráža miestny jazyko-vo-literárny úzus. Súčasťou jazyka týchto literárnych pamiatok je preto ľudová lexika, ktorú tvoria pomenovania súvisiace s každodennými reáliami veriaceho človeka. Táto lexikálna báza predstavuje jadro jazykového úzu autora, kompilátora, skriptora, ale aj čitateľa. Prostredníctvom miestneho písárskeho úzu sa tak sformovala jazykovo-kultúrna osnova gréckokatolíckej

⁹ ПАНЬКЕВИЧ, Іван: Матеріали до історії мови південнокарпатських українців. In КУРИМСЬКИЙ, А. (упор.): Науковий збірник Музею української культури в Свиднику. Т. 4. Кн.2. Bratislava, 1970, s. 9-192.

¹⁰ ŽEŇUCH, P.: Slováci a cirkevná slovančina – kultúrno-historické súvislosti, c. d., s. 82-90.

literárnej tradície, ktorá sa aktívne podieľala na temporálnej aktualizácii populárnych literárnych motívov. Výpožičky zo slovenského, českého, poľského i rusínsko-ukrajinského jazykového prostredia, alebo aj jazykové prevzatia z východoslovanského, najmä ruského a ukrajinského prostredia, alebo aj južnoslovanského, predovšetkým bulharského prostredia, poukazujú na sústavnú a neustálu jazykovo-literárnu komunikáciu a kontakty podkarpatského gréckokatolíckeho areálu s cirkevnoslovanským literárnym vývinom v širšom slovanskom priestore. Cirkevná slovančina ako liturgický jazyk, ktorá v bohoslužbách byzantsko-slovanského obradu sústavne funguje od cyrilo-metodských čias, sa pritom pokladá za živý prvok starej slovanskej jazykovo-konfesionálnej tradície.

Osobitné postavenie a funkciu v gréckokatolíckom prostredí pritom zohrávala latinčina. Bola kancelárskym jazykom uhorských úradov. Plnila funkciu vo vysokej písomnej kultúre, na čo slúžila ako jazyk európskych vzdelancov. Latinčina umožňovala mukačevským gréckokatolíkom absorbovať, aktualizovať a sprostredkúvať kultúrne podnety z rímskokatolíckeho a tiež protestantského (evanjelického i kalvínskeho) prostredia.

V kontexte s tendenciami poukazujúcimi na zjednocujúcu rolu latinčiny v európskej kresťanskej kultúre možno mukačevskú cyrilskú písarsku tvorbu do istej miery pokladať za špecifickú, keďže sa rozvíjala v synergii s rímskokatolíckym prostredím a v medzikultúrnych a medzikonfesionálnych ideovo-myšlienkových pohyboch a transferoch zo slovanskej pravoslávnej tradície.¹¹ Gréckokatolícka mukačevská písarska a literárna produkcia sa tak sformovala ako autonómna tvorba, ktorá sa však naplno zaradila aj do širšieho kontextu slovanského písomníctva. Ubránila sa zároveň vplyvom z prostredia haličských a kyjevských cirkevných autorít, ktoré sa usilovali o kultúrne ovládanie podkarpatského gréckokatolíckeho (uniátskeho) prostredia v Uhorsku.¹² Osobitnú zásluhu na udržaní jedinečnosti mukačevskej literárnej tradície však majú nielen štátno-politické pomery v Uhorsku, ale najmä sami nositelia byzantsko-slovanského obradu, ktorých v podkarpatskoruskom a východoslovenskom priestore reprezentujú veriaci gréckokatolíckej cirkvi. Tí svoju gréckokatolícku identitu podnes rozvíjajú vo svojich jazykovo-etnických spoločenstvách už ako gréckokatolíci Slováci, Rusíni, Ukrajinci, Maďari, Rumuni a pod. Všetkých pritom spája príslušnosť k starobylej Mukačevskej eparchii, ktorá fungovala ako cirkevné spoločenstvo byzantsko-slovanského obradu rozvíjajúce sa v kontexte rímskej jurisdikcie. V tomto mukačevskom gréckokatolíckom prostredí sa dokonca uplatnili aj rozmanité miestne varianty cirkevnoslovanského liturgického jazyka, ktoré súvisia s presadzovaním národno-jazykového povedomia.¹³ Mukačevská gréckokatolícka cyrilská literárna tvorba a jej jazyková i obsahovo-tematická zložka vychádza teda nielen z cirkevnej byzantsko-slovanskej tradície, ale bola a podnes je v súzvuku s historicko-spoločenskými reáliami národných spoločenstiev, v ktorých sa prirodzene rozvinula.¹⁴

Skriptorská činnosť v prostredí Mukačevskej gréckokatolíckej eparchie rozvíjajúca sa v období 17. – 19. storočia je tiež doposiaľ pomerne málo známa. Zaiste preto sú slovenskí gréckokatolíci stereotypne označovaní za Rusínov/Rusnákov a tejto schéme sa v súčasnosti ešte

¹¹ VASIL, C.: Kánonické pramene byzantsko-slovanskej katolíckej cirkvi v Mukačevskej a Prešovskej eparchii v porovnaní s Kódexom kánonov východných cirkví. Trnava: Dobrá kniha. 2000.

¹² ZUBKO, P.: Pridu mnohí od Východu i Západu. Podkarpatský Východ v archívoch západnej cirkvi. Pre Slavistický ústav Jána Stanislava SAV vydala Popradská tlačiareň, vydavateľstvo s. r. o., 2021.

¹³ НІМЧУК, В.: Молитви наша не презри. In: Карпатський край, 1997, č. 6-10, s. 37-51; ШТЕЦЬ, М.: До питання сучасної богослужбової мови візантійсько-східного обряду в Словаччині. In: Українська мова. Науково-теоретичний журнал Інституту української мови Національної академії наук України, 2008, č. 4, s. 45-58.

¹⁴ ŽEŇUCH, P.: Byzantsko-slovanská tradícia v staršom období vývinu slovenskej kultúry. In Konštantínove listy, 2020, roč. 13, č. 1, s. 123-125.

stále prispôsobuje aj vnímanie cyrilského literárneho vývinu v slovenskom prostredí. Cyrilská písomnosť vznikajúca vo východoslovenskom jazykovom prostredí sa tak stereotypne pokladá iba ako produkt rusínskej alebo ukrajinskej kultúry.

Z doteraz preskúmaných písomných pamiatok možno zistiť, že cyrilikou písané texty rozmanitého charakteru vznikali najmä v početnejších a výrazne aktívnejších dedinských farských gréckokatolíckych spoločenstvách, teda nielen v kláštorných a duchovných centrách. Veľkú rolu zohrali najmä kňazi a rozmanití miestni vzdelanci a gramotní ľudia, ktorí písali a zostavovali poučné zborníky ako texty ľudového čítania, zbierky paraliturgických piesní, liečiteľské príručky, lucidáre a pod. K miestnej vzdelaneckej vrstve teda patrili nielen skriptori, ale aj miestni ikonopisci, ktorí vo svojich ikonografických zobrazeniach svätých využívali miestne ľudové motívy, a tak sa na ich ikonách vyskytujú motívy inšpirované miestnou každodennou realitou; dokonca aj cyrilské nápisy na takýchto ikonách sú ovplyvnené ľudovým jazykom.¹⁵

Tieto zistenia vznikli najmä na základe terénnych výskumov v rokoch 2000 – 2009 na východnom Slovensku a tiež počas výskumov v archívnych a pamäťových inštitúciách na Slovensku i v zahraničí. Počas týchto výskumov sme kládli dôraz predovšetkým na dokumentáciu v teréne existujúcich cyrilských rukopisných pamiatok. Táto dokumentácia prebiehala na farách a v chrámoch byzantsko-slovanského obradu na východnom Slovensku, ale niektoré písomnosti sa podarilo zdokumentovať aj v archívoch a v súkromných zbierkach. Tieto naše výskumy otvorili nové témy, ktoré sa týkajú sústavnosti cyrilskej písárskej tradície na Slovensku, ktorá sa najmä v prostredí východného Slovenska a všeobecne pod južnými karpatskými svahmi udržiavala takmer až do konca 19. storočia.

Dokumentačnú databázu, ktorá vznikla ako výsledok tohto výskumu, tvorí fotografický materiál, ktorým sa dokladuje existencia cyrilských písomných pamiatok rozmanitého tematického zamerania v čase ich skúmania *in visu*. Mnohé z písomností, ako sa následne zistilo, neboli doposiaľ preskúmané, alebo nie sú vôbec známe; niektoré ležali bez povšimnutia na povalách fár a chrámov a v lepšom prípade sa nachádzali vo farskej knižnici. Aj napriek dokumentácii o existencii cyrilských písomných pamiatok v mieste nálezu (informácie o nich a jednotlivé pamiatky boli odovzdané Gréckokatolíckemu archieparchálnemu úradu v Prešove v roku 2009) v súčasnosti nedisponujeme novšími informáciami, ktoré by umožňovali určiť miesto ich súčasného uloženia. Sťažuje to ďalšiu prácu, ktorá by sa mohla týkať presnejšieho datovania viacerých cyrilských písomností, ktoré by sa malo uskutočniť v spolupráci s odborníkmi na knihovedu a knižnú kultúru. Zdokumentované (sfotografované) pamiatky sú však aj napriek tomu cenným výskumným materiálom pre filológov, a tým aj pre poznávanie jazykovo-literárneho vývinu východoslovenských gréckokatolíkov.

Dokumentácia jednotlivých písomností sa uskutočnila na základe ústneho alebo písomného povolenia príslušných správcov alebo vlastníkov pamiatok. Dokumentovanie zozbieraného materiálu prebiehalo formou digitalizácie, ak na túto dokumentáciu boli vytvorené vhodné podmienky. Dokumentačnú databázu tvoria texty liturgického charakteru (irmologiony, evanjeliáre, apoštoláre), ale aj rozmanitá kázňová a katechetická tvorba, výklady a hermeneutické diela o biblických a liturgických textoch, tiež písomnosti administratívnoprávneho charakteru, kompendiá o dejinách a postavení veriacich a kňazov Mukačevskej gréckokatolíckej eparchie, rozmanité ďalšie vzdelávacie príručky a zbierky reflexívnych textov a duchovných piesní.

¹⁵ GREŠLÍK, V.: Patrociniá chrámov byzantského obradu na Slovensku a ich ikony. In ŽEŇUCH, P. (ed.): XV. medzinárodný zjazd slavistov v Minsku. Príspevky slovenských slavistov. Bratislava: Slovenský komitét slavistov – Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, 2013, s. 171-193.

Keďže fotodokumentácia cyrilských písomných prameňov nevznikala ako cielený projekt digitalizácie, slúži výskumníkom, ktorí sa na jej vzniku podieľali. Predstavuje tiež svedectvo o realizovanom výskume cyrilských písomností, ktoré súvisia so Slovenskom. Treba však pokladať za veľký úspech už aj to, že na základe získaného dokumentačného materiálu sa viaceré cyrilské pamiatky od roku 2003 postupne sprístupňujú v transliterovanej podobe vo vedeckej edícii *Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae* a od roku 2011 aj v rámci niektorých supplementov časopisu *Slavica Slovaca*.¹⁶

Cyrilské rukopisné pamiatky tlačené liturgické knihy skúmal už v rokoch 1946, 1947, 1949 a 1952 na východnom Slovensku aj Ivan Paňkevyč.¹⁷ Uskutočnil terénny výskum pamiatok, ktoré sa nachádzali na gréckokatolíckych a pravoslávnych farách a publikoval o nich informácie so súpisom donačných marginálnych zápisov. Niektoré z cyrilských písomných pamiatok sa podarilo ešte v tom čase predisponovať aj do archívov na Slovensku. Výskumu v tomto rozsahu sa dovtedy nevenoval takmer nikto, no treba tu spomenúť aspoň zásluhy Zboru pre výskum Podkarpatskej Rusi a Slovenska,¹⁸ napríklad terénne výskumy Juliana Javorského či Alexeja Petrova; ale aj ďalších, najmä Miloša Weingarta, Volodymyra Hnaťuka, Andreja Šlepeckého, Ivana Paňkevyča a i., ktorí svoje poznatky o existujúcich rukopisných textoch z tohto gréckokatolíckeho prostredia publikovali v staršej vedeckej literatúre. Väčšinu z pamiatok, ktoré skúmali v rámci svojich terénnych výskumov možno nájsť v Národnom múzeu v Prahe, resp. v ďalších pamäťových inštitúciách v zahraničí, najmä vo Lvove, Kyjeve či Moskve. Keďže viaceré písomné pramene sa ešte používali v rámci bohoslužobného slávenia, ostali na pôvodných miestach. Viaceré z rukopisných pamiatok, ktoré sa podarilo nájsť v pamäťových inštitúciách na Slovensku, skúmal tiež Pavel Šima¹⁹ a po ňom Ralph Cleminson²⁰ a tiež Jozef Šelepec.²¹ Pavol Šima vo svojej knižnej práci z roku 1968 odkazujúc na uznesenie Medzinárodného komitétu slavistov na 4. medzinárodnom zjazde slavistov v Moskve v roku 1958 poukázal na to, že je potrebné zdokumentovať, zozbierať, archivovať a systematicky skúmať cyrilské rukopisné dedičstvo na Slovensku a aj preto on sám začal vykonávať túto náročnú úlohu. Žiaľ, na jeho prácu sa podarilo nadviazať až o polstoročie neskôr, hoci, ako sa ukazuje, situácia sa od 60. a 70. rokov 20. storočia iba zhoršila.

Niektoré zbierky s cyrilskými pamiatkami sa zo štátnych pamäťových inštitúcií v 90. rokoch 20. storočia na základe reštitúcie museli vrátiť cirkvi.²² Dnes, žiaľ, nie je celkom zrejmé, ktoré z pamiatok z terénnych výskumov sa dostali či už do archívov alebo múzeí, keďže ich katalogizácia neprebiehala systematicky. Niektoré z písomností sa mohli pri triedení získaného

¹⁶ Bližšie pozri ŽEŇUCH, P.: Národný jazyk ako prameň kultúrnej identity konfesijného spoločenstva: na príklade slovenských gréckokatolíkov. In CORANIČ, J. (ed.): Gréckokatolícka cirkev na Slovensku vo svetle výročí. VIIa. Prešov: Gréckokatolícka teologická fakulta Prešovskej univerzity, 2024, s. 217-236.

¹⁷ ПАНЬКЕВИЧ Іван: Матеріали до історії мови південнокарпатських українців. In КУРИМСЬКИЙ, А. (упор.): Науковий збірник Музею української культури в Свиднику. Т. 4. Кн. 2. Bratislava, 1970.

¹⁸ ŠAŠERINA, S.: Zberateľská činnosť Zboru pre výskum Slovenska a Podkarpatskej Rusi. In: BÔBOVÁ, M. – DANKOVÁ, M. (zost.): Veda, školstvo a kultúra na Slovensku v rokoch 1918 – 1928. Zborník príspevkov a výberová bibliografia. Banská Bystrica: Štátna vedecká knižnica, 2020, s. 45-53.

¹⁹ ŠIMA, Pavel: Из наблюдений над церковнославянским наследием Словакии. Bratislava: Pedagogická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave so sídlom v Trnave – Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1968. 145 s.; ŠIMA, Pavel: Textovo-kritická štúdia o evanjeliových kódexoch. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1969. 163 s.

²⁰ CLEMINSON, Ralph M. Cyrilské rukopisy na Slovensku: súborný katalóg = Cyrillic Manuscripts in Slovakia: a Union Catalogue. Martin: Matica slovenská, 1996. 138 s. ISBN 80-7090-369-4.

²¹ ŠELEPEC, Jozef: Cyrilské rukopisy vo fonde Štátnej vedeckej knižnice v Prešove. Prešov, Štátna vedecká knižnica, 2009. ISBN 978-80-85734-81-2.

²² DOMENOVÁ, M. Eparchiálna knižnica v Prešove a problematika jej rekonštrukcie (od katalógov k fondu alebo hľadá sa Duchnovič...). In *Slavica Slovaca*, 2025, roč. 60, č. 1., s. 41-57.

материалу vyradiť alebo aj stratiť. Krutý moment v súvislosti s paleografickým opisom pamiatok predstavuje sama reštitúcia cirkevného majetku, ktorá do katalogizácie písomností vniesla nové prvky, pričom tento stav sa dotkol aj následne vykonaného terénneho výskumu z rokov 2000, 2001, 2003, 2007 a 2009, ktorý sa uskutočnil s cieľom aktuálne zdokumentovať existenciu rukopisných cyrilských pamiatok. Nájdené a v teréne zdokumentované písomnosti ostali na pôvodných miestach, alebo sa dostali na Gréckokatolícky arcibiskupský úrad v Prešove, ktorému bola odovzdaná aj celá nami vyhotovená fotografická dokumentácia. Dokumentácia k nájdeným prameňom sa nachádza aj v Centre spirituality Východ-Západ Michala Lacka v Košiciach, ktoré sa podieľalo na terénnych výskumoch. Aktuálne miesto uloženia zdokumentovaných pamiatok sa však už nepodarilo overiť, a preto sme v roku 2023 v rámci projektu APVV-00-0088 „Čo skrývajú slovenské archívy? Duchovné dedičstvo Východu na Západe“ pristúpili k overovaciemu výskumu, ktorý sa týka nielen nami zdokumentovaných písomných pamiatok, ale aj ďalších cyrilských písomných prameňov, ktoré spomínajú vo svojich katalógoch a opisoch P. Šima, R. Cleminson a J. Šelepce. Cieľom je pripraviť knižnú publikáciu, ktorá bude obsahovať najmä údaje o mieste nálezu jednotlivých cyrilských rukopisných kníh a aj aktualizované informácie o ich obsahu a mieste uloženia spolu s odkazmi na odbornú literatúru. Pripravovaný súbor opisov a katalóg cyrilských prameňov na Slovensku môže prispieť ku komplexnému poznaniu cyrilskej písomnej tradície, najmä ak cyrilské pamiatky na Slovensku nevyhnutne potrebujú komplexný výskum.

Cyrilské písomné dedičstvo na Slovensku, ktoré svojím cirkevným jazykom odkazuje nielen na veľkomoravskú jazykovo-kultúrnu tradíciu, ale zároveň predstavuje aj duchovné dedičstvo, ktoré vznikalo vďaka kultúrnej komunikácii aj v kontexte integrácie hospodársky motivovanej migrácie, známej ako valašská kolonizácia, predstavuje bohatý prameň o jazykovo-kultúrnom vývine gréckokatolíkov a ich religiozite na Slovensku. Analýza reálií, v ktorých tieto cyrilské písomnosti vznikali, akcentuje slovenský inkulturačný diskurz, ktorý je naplno prepojený s vývinom európskej byzantsko-slovanskej písomnej tradície. Cyrilské písomné pamiatky na Slovensku predstavujú cenný pramenný materiál, ktorý poskytuje najmä dôkazy o pluralite jazykovo-kultúrneho a písomného dedičstva na Slovensku.

Кириллические памятники как показатель многообразия литературной традиции в Словакии

Петер Женюх

Кириллические письменные источники содержат множество свидетельств взаимоотношений словацкой культуры с другими языками, этносами и культурами. В письменных источниках отражается повседневная жизнь человека и его культурное мышление. Таким образом, письменные источники представляют собой очень важное свидетельство развития общества, документируя и фиксируя динамику экономической, правовой, культурной, религиозной жизни и ценностного восприятия человека. Интенсивность и степень развития культурной мысли и коммуникации могут быть описаны в рамках систематического изучения древних и новейших письменных источников. Такие источники не только служат историкам для интерпретации фактических сведений об историческом прошлом, но и являются важным материалом для филологов, теологов, этнологов и исследователей других дисциплин. Это подчёркивает важность изучения взаимоотношений общества к ценностям прошлого, к событиям и явлениям, которые влияют на самосознание общества. Изучение системы ценностей национальной культуры и её межкультурных связей основано на исследовании отношений национального языка и культуры к другим языкам и культурам. Речь идёт об уникальном ресурсе для комплексного и синергического взгляда на развитие национального общества как компонента европейской цивилизации, основанной на единстве в многообразии. Прежде всего, мы уделяем внимание результатам последних исследований и изданиям текстов источников из среды византийско-славянской традиции в Словакии и в Прикарпатье. В центре внимания

- межатническая и межкультурная коммуникация между славянским Востоком и Западом. Анализируя кириллические тексты, которые в основном создавались в виде рукописей в языковой и конфессионально разнообразной среде в словацком периоде до возникновения словацкого литературного языка, необходимо включить в словацкое литературно-культурное развитие и тексты на кириллице, которые достаточно регулярно отражают словацкие культурные и историко-социальные реалии. Это связано с тем, что они представляют собой важную картину живой и повседневной языково-культурной, а также межконфессиональной коммуникации. На основе этих разнообразных в языковом отношении рукописных текстов можно зафиксировать не только литературное развитие, но и формирование литературного языка словаков, который в более ранний период истории словацкой письменной традиции был связан именно с культурной и конфессиональной спецификой церковных общин. В этом контексте также следует отметить, что в этническом и языковом плане словацкое сообщество никогда не воспринимало свой родной язык (включая диалекты) как препятствие для идентификации с какой-либо религиозной и церковной средой. Фактически грекокатолики словаки, в зависимости от предпочитаемой ими церковной среды, знали и использовали не только свой родной язык, но и латынь, библейский чешский и церковнославянский языки и другие языки. Элементы словацкого языкового и культурного сознания в большей или меньшей степени проникали и в тексты, написанные на этих языках. Опираясь на комплексное исследование кириллических памятников, можно отметить не только место византийско-славянской традиции и церковнославянской языковой традиции в культурном развитии Словакии, но и, прежде всего, плюрализм этого развития, учитывая разнообразие отдельных словацких конфессиональных традиций, которые также повлияли на развитие языковой и культурной истории словаков.

CONTENT

STUDIES

D. BALÁKOVÁ – V. KOVÁČOVÁ: From the Results of Slavic Research of Biblical Phraseology.....	301
V. GREŠLÍK: Signed or Dated Icons from Eastern Slovakia and Their Significance in an Interregional Context (16th–19th Century).....	312
M. HRÍBOVÁ: The Speech of Slovaks in the Former Yugoslavia in Historical-Cultural and Confessional Contexts (More than Half a Century after Jozef Štolc's Research).....	332
E. HROMJÁK: Catholic Slavism: Its Definition, Origin, and Development.....	344
L. JAGELKOVÁ: The Influence of Slavic Mythology in Folk Catholicism.....	354
O. ORGOŇOVÁ – A. BOHUNICKÁ: The Slovak Communicational Space of the 21st Century and Stylistics.....	361
Z. TANESKI: Slovak–South Slavic Literary Relations after 1989: (E)migration Processes in South Slavic Literatures and Their Translation Reflection in Slovakia.....	370
P. ŽEŇUCH: Cyrillic Monuments as Evidence of the Plurality of Written Tradition in Slovakia.....	383
S. ŽEŇUCHOVÁ ŠAŠERINA: What the Didactical Gospels Teach about.....	384

REPORTS AND REVIEWS

S. ŽEŇUCHOVÁ ŠAŠERINA: A New Book on the Wallachian Mobility and Settlement.....	401
--	-----

EV 4011/10

SLOVENSKÝ KOMITÉT SLAVISTOV

SLAVISTICKÝ ÚSTAV JÁNA STANISLAVA SAV BRATISLAVA, v. v. i.

SLAVICA SLOVACA, ročník 60 (2025), č. 3.

Vychádza: 1. číslo v júni, 2. číslo v novembri a 3. číslo spolu so 4. (supplementum) v decembri.

2. číslo časopisu vyšlo v tlačiarňi Adriána Buraľa, Jovsa 29, 072 32 Jovsa, okres Michalovce.

Distribúcia / Distributed by:

Slovart G. T. G., Krupinská 4, P. O. Box 152, 852 99 Bratislava

ISSN 0037-6787

Časopis je evidovaný: Scopus, CEJSH, C.E.E.O.L., ERIH PLUS, SJR, ProQuest, EBSCO

Vydanie celého 60. ročníka časopisu sa uskutočnilo na náklady Slovenského komitétu slavistov.